

На основі відновлення промислового та сільськогосподарського виробництва здійснювалися заходи, спрямовані на поліпшення матеріального добробуту трудящих. У 1940 р. в області практично не було безробітних, чисельність яких у кінці румунського окупаційного режиму становила понад 15,5 тис. чоловік. Зрозуміло, що ні швидке відновлення народного господарства, ні перехід підприємств на працю в дві чи три зміни не могли забезпечити роботою усіх безробітних. Тому довелося стати на шлях переміщення робочої сили в райони, де її бракувало. Багато бессарабців виїхало на роботу на підприємства "Уралвугілля", на шахти Підмосковного та Донецького басейнів. Лише з Акермана та Ізмаїла на ці підприємства було направлено понад 2,6 тис. осіб [5, 158].

На початку 1941 р. порівняно з часом приєднання Бессарабії до СРСР заробітна плата робітників і службовців зросла в декілька разів [4, 675]. Запроваджувалося державне соціальне страхування робітників і службовців, створювалися фонди суспільного споживання, безплатною стала освіта, охорона здоров'я, низькою була плата за житло та комунальні послуги. Поліпшувалося матеріальне становище бідного селянства. Було введено єдиний сільгосподаток. У 1940 р. селяни платили лише 50% його розміру [4, 666]. Від сплати сільгосподатку звільнялися бідняцькі господарства, прибуток яких не перевищував 1000 крб. на рік. Для колгоспників цей податок був на 25 % меншим. Поступово налагоджувалося житлово-побутове та комунальне обслуговування населення. Створювалася мережа державної та кооперативної торгівлі. У 1941 р. у роздрібній торгівлі працювало 798 магазинів, 146 підприємств громадського харчування [4, 680].

Підприємства області випускали близько 100 найменувань товарів першої необхідності, проте повністю задовольнити попит вони не могли. Основна маса товарів завозилася з інших міст України та інших республік. Зрозуміло, що за цей час не вдалося подолати труднощів, пов'язаних із житлово-побутовим та комунальним обслуговуванням населення та із забезпеченням його промисловими товарами [5, 158].

Таким чином, попри всі недоліки радянської тоталітарної системи за короткий передвоєний час у Бессарабії здійснено серйозні кроки в розбудові господарства, культури та інших галузей соціальної сфери. Суттєвішими були зміни на селі. Однак аграрна політика відзначалася суперечливістю: у листопаді 1940 р. було завершено наділення селян землею, а восени 1941 р. терміново почалася колективізація. На щастя, цей процес у краї практично не зазнав кривавих ексцесів, але принцип добровільності вступу селян у колгоспи досить часто порушувався.

1. Бачинский А. Д. В семье советской. – Одесса, 1968.

2. Ізмаїльський фонд Державного архіву Одеської області. Ф. 18. – Оп. 1. – Стр. 80.

3. История МССР. – Т. 2. – Кишинев, 1975.

4. Лазарев А. М. Молдавская советская государственность и "бессарабский вопрос". – Кишинев: Карта молдовеняскэ. – 990 с.

5. Лебеденко О. М., Тичина А. К. Українське Подунав'я: минуле та сучасне.

6. Постанова ЦК ВКП(б) та Раднаркома СРСР від 21 серпня 1940 р. "Про заходи щодо Бессарабії та Північної Буковини" // Известия 22.8.1940.

7. Постанова № 2199-938. СНК СРСР та ЦК ВКП (б) від 31.10.1940 р. // Известия 1.11.1940.

8. Придунайская правда. 18.VIII.1940 г.

9. Указ Президиума Верховного Совета СССР. 7. XII. 1940 // КПСС в решениях съездов, конференций, пленумов ЦК.

О.Г. Перехрест

СТАН ТА ВІДРОДЖЕННЯ ТВАРИННИЦЬКОЇ ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ПІСЛЯ ВИЗВОЛЕННЯ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ (КВІТЕНЬ – ГРУДЕНЬ 1944 РОКУ)

Незважаючи на те, що питання про становище та відбудовчі процеси у післяокупаційний період у сільському господарстві Хмельниччини вже одержало певне висвітлення у вітчизняній історичній літературі [1], його подальше дослідження залишається одним із важливих завдань у справі написання правдивої та об'єктивної історії подільського села воєнного періоду. У публікації автор ставить за мету відтворити стан справ у тваринницькій галузі сільського господарства області у післяокупаційний період, висвітлити як позитивні, так і негативні явища у процесі її відбудови за умов воєнного часу.

Напередодні війни ресурси тваринницької галузі сільського господарства Хмельниччини (тодішньої Кам'янець – Подільської) області були значними. Про їх обсяги свідчать наступні показники. На 1 січня 1941 року в усіх категоріях господарств області поголів'я великої рогатої худоби нараховувало 516,0 тис. голів. Корів - 302,6 тис. голів, свиней - 445,2 тис. голів, овець і кіз - 175,4 тис. голів [2, 210-214], коней - 290,0 тис. голів [3, 292]. Із вказаної кількості поголів'я громадське стадо колгоспів складало 179 373 голів великої рогатої худоби, 191 558 голів свиней, 131 307 голів овець [4, 13-15]. В останньому передвоєнному 1940 році в усіх категоріях господарств області було вироблено м'яса і сала всіх видів (в забійній вазі) 56,6 тис. тонн, у тому числі свинини - 23,6 тис. тонн, молока - 345,1 тис. тонн, вовни - 278 тонн, яєць - 156,8 млн. штук [2, 218-222].

За період від початку війни до визволення області від загарбників у результаті загибелі худоби під час бойових дій та її евакуації у східні райони, забою при неможливості евакуації та для потреб фронтів частин воюючих сторін, ревізій та пограбувань окупантами, дій партизанів, епізоотії та інших причин майже повністю було знищено колгоспне та радгоспне тваринництво, значно скоротилося поголів'я худоби та птиці у господарствах селян. Станом на 1 травня 1944 року у громадському стаді в області нараховувалося всього 4 920 голів великої рогатої худоби, 3 658 голів свиней, 21 256 голів овець, що становило відповідно 2,6 %, 1,9 %, 16,2 % від кількості поголів'я на початок 1941 року [4, 13-15].

Особливо великих збитків тваринництву області завдали окупанти. У колгоспах вони забили або вивезли до Німеччини 176 238 голів великої рогатої худоби, 235 472 голови свиней, 158 455 голів овець і кіз, 198 720 коней, 686 648 штук різної птиці, 101 551 бджолосім'ю, знищили та зруйнували 7 115 тваринницьких будівель. У населення загарбники відбрали 71 794 голови великої рогатої худоби, 28 666 свиней, 7460 овець і кіз, 2347 коней, 771 319 штук різної

домашньої птиці, 5882 бджолосім'ї [5, 106-107]. В області не було жодного сільського населеного пункту, який би не зазнав відчутних втрат худоби та птиці, а в багатьох вони залишились у мінімальній кількості. Так, наприклад, за роки окупації із села Лісоводи Городоцького району загарбники вивезли 200 коней, 277 голів великої рогатої худоби, 360 свиней, 150 овець [6, 195], із села Стара Ушиця – понад тисячу голів різної худоби [6, 355]. У селі Білогородка Ізяславського району гітлерівці забрали 529 голів великої рогатої худоби, 327 свиней, 6070 штук птиці, вивезли або знищили всю племінну худобу [6, 280]. Після звільнення від окупантів у сільгоспартілі села Тарноруда Волочиського району налічувалося всього 34 голови великої рогатої худоби, 40 голів овець, 126 коней та 260 штук птиці [6, 170], а в сільгоспартілі села Голосків Летичівського району – лише 5 корів, 2 свиноматки, четверо овець, 265 штук птиці [6, 406].

Відразу ж після визволення області від загарбників у межах загального процесу відбудови зруйнованого війною сільського господарства та відновлення на селі радянської системи ведення господарства розпочалося і відродження громадського тваринництва та вживалися заходи щодо збільшення поголів'я худоби та птиці у селянських господарствах. Відновлення тваринницької галузі було позначено величезними труднощами, адже практично заново потрібно було створювати її матеріальну базу, в багатьох районах та селах з нуля відроджувати тваринницькі підгалузі та птахівництво, заново створювати племінне стадо та кормову базу. Ситуація ускладнювалася тим, що держава за умов війни, що тривала, не могла надати селянам суттєвої фінансової та матеріально-технічної допомоги, в селах значно скоротилася кількість працездатного населення і основною робочою силою були жінки, підлітки та люди похилого віку.

Та попри всі труднощі й проблеми в селах області поступово відроджували тваринницьку галузь. Швидкими темпами здійснювалися організація та комплектування колгоспних тваринницьких ферм за рахунок добровільної, а нерідко і примусової, здачі колгоспниками уцілілих коней, корів, овець, свиней, контракції та закупівлі молодняка худоби, якою в обов'язковому порядку були охоплені практично всі селянські господарства. Також незначна кількість продуктивної худоби була одержана колгоспами із раніше визволених областей, а коней - від військових частин Червоної Армії та розформованих партизанських загонів. Наприклад, у червні 1944 року в Довжакському районі колгоспам було передано 1000 коней, залишених військовими частинами [7, 8]. У кожному селі були створені будівельні бригади для відбудови знищених та зруйнованих під час окупації тваринницьких приміщень. Важливою була допомога, яку надавала колгоспам області держава. У 1944 році на відбудову тваринницьких приміщень було відпущено понад 200 тисяч кубометрів лісоматеріалу. Крім того, колгоспам було надано 12,5 мільйона карбованців кредитів, з них 5 мільйонів карбованців на відбудову приміщень [8, 356].

Станом на 1 червня 1944 року в області вже було організовано 1934 тваринницькі ферми. Особливо відзначились на цей час в організації і комплектуванні тваринницьких ферм Дунаєвський, Меджибізький, Летичівський, Вінковецький, Староушицький,

Берездівський, Фельштинський, Чернострівський райони [8, 341]. Вже на початок грудня 1944 року, тобто за 8 місяців, що минуло з часу визволення, в області було організовано 4906 тваринницьких ферм. Багато з них по кількості поголів'я були доведені до довоєнних розмірів. У середньому на кожний колгосп припадало по три ферми. Значною була кількість колгоспів і навіть цілих районів, які мали по 4 і більше ферм. Полонський район, наприклад, виконав державний план розвитку великої рогатої худоби на 124%, свиней – 509%, птиці – на 113%. Подібні показники мали Чернострівський, Дунаєвський, Вінковецький, Смотрицький та інші райони області [8, 356-357]. В цілому, на 1 січня 1945 року, в колгоспах області вже нараховувалося 66 353 голів великої рогатої худоби, 21 043 голови свиней, 56 111 голів овець, що становило відповідно 36,6 %, 11,1 %, 43,7 % від кількості поголів'я на початок 1941 року [4, 13-15]. На початку 1945 року в області було 155 274 коней [9, 4]. Швидкими темпами відроджувалось і колгоспне птахівництво. На початок грудня 1944 року в області було створено 1429 птахоферм з поголів'ям птиці понад 526 000 штук. Державний план розвитку птахівництва колгоспи виконали на 263 %. Колгоспники і тут подали своїм артілям значну допомогу. Поповнення ферм птицею відбувалося, головним чином, за рахунок контракції [8, 357]. За результатами роботи у 1944 році по відновленню громадського тваринництва, зокрема, комплексу тваринницьких ферм, Раднаркомом УРСР область була визнана однією з найкращих в Україні разом з Полтавською, Сталінською та Дніпропетровською [10, 7]. Поступово збільшувалося і поголів'я худоби у селянських господарствах. На початку 1945 року у селян вже було 20 500 голів великої рогатої худоби, 36 000 свиней, 49 000 овець [9, 9 зв.].

Важливість якнайшвидшого відновлення тваринницької галузі зумовлювалася не лише тим, що вона повинна була давати так потрібну в умовах воєнного часу м'ясо-молочну та іншу тваринницьку продукцію, а й необхідністю енергетичного забезпечення інших галузей сільського господарства, в першу чергу рілничої. При майже повній відсутності в перші місяці після визволення в районах області тракторів та іншої техніки, а в наступний період їх гострій нестачі, саме тваринне тягло могло забезпечити виконання обсягу робіт під час сівби, збиранні врожаю, вивезенні добрив на поля та ін. У зв'язку з нестачею тракторів, коней та волів під час весняної та осінньої оранки, збиранні врожаю в 1944 році широко використовувалися як тягло колгоспні та селянські корови, масово застосовувалося ручне перекопування землі, а нерідко селяни і самі впрягалися в плуги та борони. І хоча надалі ситуація із забезпеченням сільськогосподарських робіт технікою та тяглом поступово змінювалася на краще, відсоток використання корів на польових роботах залишався надзвичайно високим. Так, як свідчить план використання тяглової сили та план використання корів на весняній сівбі 1945 року, затверджений земельним відділом виконкому Кам'янець-Подільської обласної ради депутатів трудящих, обсяг весняних робіт у перерахунку на звичайну оранку становив 1 105 598 га (зокрема, план весняного посіву становив 654 000 га, у т.ч. по зябу – 238 579 га, по весняній оранці – 415 421 га) і для його виконання потрібно було 157 364 НР. У

той же час наявна сумарна тяглова сила в області складала всього 113 149 НР (коней робочих – 103 465, волів робочих – 3 002, тракторів в НР – 33 320). Невистачаючу тяглову силу у кількості 44 215 НР планували частково покрити за рахунок використання на весняних польових роботах колгоспних та селянських корів. Із наявних на той час в області 203 321 корови (у них було 50 817 НР) планували використати на роботах 119 708 голів, що додатково дало б ще 29 460 НР і таким чином сумарна тяглова сила в області становила б 142 611 НР. При цьому слід зазначити, що якщо в середньому по області на весняних польових роботах планувалося виконати 58 % корів, то в Антонівському, Базалійському, Берездовському, Волочиському, Грицівському, Ізяславському, Красилівському, Ляховецькому, Остропольському, Полонському, Сатанівському, Славутському, Староконстантинівському, Старосинявському, Теофіпольському, Шепетівському та Новоушицькому районах – 80 %. На цьому фоні сприятливішою була ситуація в Ярмолинському районі, у якому передбачалося залучити до весняних робіт 11 % корів та Плужнянському районі – 21 %. І лише у Кам'янець-Подільському та Михалпільському районах використання корів не передбачалося [11, 25].

За умов гострої нестачі тягової сили першочергового значення набувало відродження та подальший розвиток конярства. Вже впродовж 1944 року в області для цього було зроблено чимало: в усіх відроджених колгоспах створено конєферми, відремонтовано та збудовано заново сотні конюшень, налагоджено племінну роботу, зокрема, на початок листопада в області нараховувалося 16 племінних конєферм, на яких утримувалося 289 племінних коней [12, 2-3]. Однак ситуація у конярстві залишалася складною. Значна частина поголів'я коней, залишених окупантами та Червоною армією, була непридатною для ефективного використання, страждала хронічними захворюваннями, мала травматичні ушкодження. Мали місце серйозні недоліки в утриманні, догляді, годівлі та використанні тварин. У більшості господарств коні не були закріплені за конюхами та постійними іздівими. Знеособлення при утриманні та використанні коней призводило до безвідповідальності. Чищення їх або взагалі не проводилось, або проводилось погано, незадовільним був догляд за молодняком, який здійснювали в основному підлітки. Вкрай незадовільним був раціон кормів: відсутність концентратів, сіна (особливо у південних районах області). Тому тварин годували виключно соломою, а в деяких господарствах не вистачало й її. З початком зими виникли проблеми із забезпеченням конєпоголів'я теплими приміщеннями, оскільки у багатьох господарствах плани їх будівництва та ремонту не були виконані. Найгірша ситуація із забезпеченням коней придатними для зимівлі приміщеннями була у Ляховецькому та Новоушицькому районах, де таких приміщень було всього відповідно 16 % і 17,7 % від потреби. Не було виконано планів запліднення кобилوماتок: у Волочиському районі їх було запліднено всього 61 %, Новоушицькому – 62 %, Староушицькому – 69 %. Не вистачало жеребців-виробників, а серед наявних більшість була безпородистими [12, 10]. Надмірною була експлуатація робочих коней. Кожен в середньому зорював 172 га, а

крім цього вони використовувалися на заготівлі сільськогосподарської продукції, лісозаготівлі, вивезенні цукрового буряка. У результаті захворювань, поганого догляду та виснаження великим був падіж коней: за 8 місяців 1944 року – 7758 голів, у т.ч. у жовтні – 373, у листопаді – 706, у грудні – 920 [9, 7; 12, 9].

З метою відновлення тягової сили в колгоспах значну увагу приділяли й збільшенню поголів'я волів. У цій справі мали певні успіхи, але вони були ще недостатні. Ряд районів недооцінили важливості контрактатції бичків для поповнення поголів'я волів і недовиконали доведених їм державних завдань [8, 357].

Важливою складовою частиною у справі відродження тваринницької галузі було налагодження ветеринарної протиепізоотичної роботи. Адже під час окупації та в перші місяці після визволення в області широких розмірів набули такі інфекційні хвороби тварин, як короста, сап та чума птиці. Крім цього значно поширилося захворювання коней енцефаломієлітом (літом і восени епідемія охопила північні та центральні лісисто-заболочені райони), митом, піроплазмозом і наталіозом (в усіх лісових районах), корів та волів – ящуrom, свиней – бешихою. Всього ж на території області були зафіксовані випадки захворювання тварин на 26 інфекційних хвороб. Упродовж 1944 року у визволених районах області було виявлено 61 585 голів тварин хворих на інфекційні хвороби, з яких 2 554 загинуло або було знищено. Великою була і захворюваність та загибель тварин від незаразних хвороб. Так, за цей же період в області було виявлено хвороби органів травлення, дихання, інші незаразні хвороби, а також травматичні ушкодження у 32 863 коней, 31 055 голів великої рогатої худоби, 4 792 овець і кіз, 5 667 свиней. Від них загинуло 4 337 коней, 2 307 голів великої рогатої худоби, 625 овець і кіз, 844 свиней [Підраховано по: 9, 10, 13].

Відразу ж після визволення області було вжито термінових заходів щодо відновлення в усіх районах мережі ветеринарних установ та служб, вивчено епізоотичний стан, організовано планові роботи по ліквідації та профілактиці заразних хвороб худоби. Так, зокрема, станом на 1 січня 1945 року було відновлено і працювало 89 із 90 наявних до війни ветдільниць із лікарнями та амбулаторіями, 123 ветеринарні пункти із 132 довоєнних, 3 ветлабораторії із 6 довоєнних, 15 м'ясоконтрольних станцій і пунктів із 20 довоєнних, 2 твариннопрогонні контрольні пункти. Однак у справі ветеринарного забезпечення галузі були великі проблеми. Перш за все не вистачало кваліфікованих ветеринарних працівників. Станом на 1 січня 1945 року у ветеринарній мережі області працювало всього 46 ветлікарів, 258 ветфельдшерів (із них лише 126 із середньою освітою), 107 зоотехніків, тоді як, згідно штатного розпису, посад ветлікарів було 163, ветфельдшерів – 307, зоотехніків – 251. У результаті в багатьох районах було лише по 2-3 ветфельдшери. На роботі ветпрацівників по проведенню протиепізоотичних та профілактичних заходів негативно позначалося те, що більшість із них до визволення області перебували на окупованій території (наприклад, із 46 працюючих ветлікарів таких було 40). У зв'язку з цим у тодішніх умовах суцільної підозри і недовіри до тих, хто перебував на окупованій території, їх вимогливість та настійливість у здійснюваних заходах була недостатньою, часто вони

поблажливо відносилися до порушників ветеринарно-санітарних правил і вимог, не притягали їх до відповідальності, не вживали рішучих дій щодо подолання допущених порушень. Особливо складним було становище із колгоспними ветеринарними кадрами. У багатьох колгоспах не було навіть ветсанітарів, їх обов'язки виконували недостатньо підготовлені або й зовсім не підготовлені колгоспники. І хоча у багатьох районах розпочали підготовку ветсанітарів, однак, вона супроводжувалася великими труднощами із-за повної відсутності спеціальної літератури, навчальних посібників та кваліфікованих викладачів [9, 3-3а].

Надзвичайно негативно позначалася на здійснюваних протиепізоотичних та профілактичних заходах незадовільна забезпеченість ветеринарними товарами, особливо ліками, біопрепаратами та дезінфікуючими засобами. У перший період після визволення використовувалися в основному ветеринарні товари, які залишилися із часів окупації. За 8 місяців 1944 року в область було поставлено ветеринарних товарів всього на 221,3 тис. крб. при далеко не відповідному потребам плані на 2 017 тис. крб., що становило всього 11 % від потрібного. При цьому вакцина сибірської виразки була завезена у обсязі 85,5 % лише у кінці листопада, а план завезення вакцини бешихи свиней було виконано всього на 27,7 % (при плані 1 000 л завезено 277 л), вакцини ЕМКАКа – на 43,7 % (при плані 80 л завезено 35 л), сировотки проти чуми свиней на 40% (при плані 750 л завезено 300 л), сировотки проти бешихи свиней – на 24,3 % (при плані 300 л завезено 73 л), сировотки сибірської язви – на 50% (при плані 200 л завезено 101 л), туберкуліна – на 33,3 % (при плані 30 л завезено 10 л), бруцеліноза – на 47 % (при плані 5 л завезено 2,35 л), креоліну – на 75 %, соди каустичної – на 15 %, трипонбляу – на 15 %, мила зеленого – на 5,2 %, спирту ректифікату – на 37,5 %, а із запланованих до поставки 80 т сірки, 20 т карболової кислоти і 3 т спирту денатурату не було завезено жодного кілограма [9, 9].

Однак, незважаючи на зазначені проблеми і труднощі воєнного часу, протягом 1944 року в області було проведено значну роботу по ліквідації захворюваності тварин. Так, зокрема, завдяки оперативним і рішучим заходам було локалізовано і швидко ліквідовано ящур, недопущено подальше поширення інших інфекційних хвороб, організовано лікування хворих тварин. Правда, не в усіх випадках вжиті заходи давали позитивний кінцевий результат. Так, відразу ж після визволення області у 1447 пунктах, в яких мало місце масове захворювання коней коростою, була проведена дво-трьохразова, а інколи і більша обробка 39 371 хворих тварин, а з профілактичною метою обробці було піддано все кінське поголів'я області, яке тією чи іншою мірою зазнало захворювання. Це дозволило на кінець жовтня 1944 року в основному здолати хворобу. Внаслідок того, що у місцях масового захворювання конепоголів'я коростою не було повністю здійснено комплекс закріплювальних та оздоровлювальних заходів (не була проведена ретельний або повторний обробіток хворих тварин, не витримувався карантин, частину поголів'я, зокрема малоцінного, взагалі не було оброблено), епідемія спалахнула знову і до кінця року набула загрозливих розмірів [9, 4]. Не вдалося здолати і епідемію чуми домашньої птиці, яка

спалахнула в області ще восени 1941 року. 31 січня до 10 вересня 1944 року захворюваність та загибель курей від цієї хвороби становила понад 80 тис. голів (за цими показниками область була другою в Україні після Полтавської) [13, 53], а до кінця 1944 року в 216 сільських населених пунктах області від неї загинуло 114 642 курей [9, 13]. Тому наприкінці 1944 – на початку 1945 років довелося терміново застосовувати додаткових рішучих заходів, щоб здолати епідемію.

Підсумовуючи викладене, зазначимо, що за роки нацистської окупації тваринницька галузь сільського господарства Хмельниччини зазнала величезних втрат. Її відродження на початковому етапі за умов війни було пов'язано з величезними труднощами, які мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Самовіддано долаючи їх, трудівники села поступово відновлювали матеріальну базу тваринництва, домагалися збільшення поголів'я худоби та птиці, створюючи тим самим необхідні умови для подальшого відродження галузі. Досягнуті результати в 1944 році дозволили уже в наступному 1945 році значно збільшити тваринницький потенціал області. Станом на 1 січня 1946 року лише у громадському секторі галузі вже нараховувалось 116 142 голови великої рогатої худоби, 40 559 свиней, 67 238 овець, що становило відповідно 64,7 %, 21,2 %, 51,1 % від кількості поголів'я на 1 січня 1941 року [4, 13-15]. Значно зросла і кількість поголів'я худоби в особистих господарствах селян. У подальших дослідженнях, на думку автора варто приділити увагу стану обробітку земель в області, створенню машинно-тракторної бази тощо.

1. Див.: Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр.: В 3-х томах. – К.: Політвидав України, 1969. – Т. 3.; Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1979; Нариси історії Хмельницької обласної партійної організації: Видан. друге, перероблене. – Львів: Каменяр, 1982; О.П. Каневський. Відбудова і розвиток сільського господарства УРСР. – К.-Х.: Держсільгоспвидав УРСР, 1947; М. Буцько, М. Лавринович. Відродження колгоспного села (Комуністична партія України – організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни). – К.: Вид-во Київського університету, 1968 та ін.
2. Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник. – К.: Статистика, 1972.
3. Народне господарство Української РСР в 1959 році. Статистичний щорічник. – К.: Держстатвидав, 1960.
4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. Р – 791. – Оп. 2. – Стр. 1117.
5. ДАХМО. – Ф. Р – 863. – Оп. 2. – Стр. 39.
6. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1979.
7. ДАХМО. – Ф. Р – 791. – Оп. 2. – Стр. 3.
8. Поділля у Великій Вітчизняній війні (1941- 1945 рр.). Збірник документів і матеріалів. – Львів: Каменяр, 1960.
9. ДАХМО. – Ф. Р – 791. – Оп. 2. – Стр. 1200.
10. ДАХМО. – Ф. Р – 791. – Оп. 2. – Стр. 1113.
11. ДАХМО. – Ф. Р – 791. – Оп. 2. – Стр. 157.
12. ДАХМО. – Ф. Р – 791. – Оп. 2. – Стр. 1112.
13. Центральний державний архів громадських організацій України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Стр. 34.